

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐ ในพุทธปรัชญาเถรวาท

มงคล เทียนประเทืองชัย*

บทคัดย่อ

หน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท อยู่ในหัวข้อธรรมต่างๆ มากมาย โดยเริ่มจากแนวคิดเรื่องหน้าที่ของปัจเจกชนแต่ละคนที่ต้องกระทำดี (กุศลกรรม) และงดเว้นกระทำชั่ว (อกุศลกรรม) เมื่อมาอยู่ร่วมกันเป็นสังคมก็ก่อให้เกิดหน้าที่เพิ่มขึ้นอีก คือหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติต่อกัน ทั้งระหว่างผู้ได้ปกครองด้วยกัน และระหว่างผู้ได้ปกครองกับผู้ปกครองเพื่อให้อยู่ร่วมกันอย่างปกติสุขเป็นพื้นฐานเบื้องต้น และสามารถใช้เป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ชีวิตของปัจเจกชนแต่ละคนได้มีโอกาสพัฒนาให้ดีขึ้นไปสู่จุดมุ่งหมาย เช่น หลักธรรมในทศกสิณ หลักธรรมในอภัยศีลสูตร หลักธรรมในจกกวัตติสูตร หลักธรรมในทศพิธราชธรรม หลักธรรมในราชสังคหวัตถุ และหลักธรรมในอธิปไตยธรรม เป็นต้น ที่กล่าวถึงหน้าที่ไว้มากมาย ครั้นต่อมาแนวคิดเรื่องผู้ปกครองได้มีความซับซ้อนมากขึ้น โดยมีการตั้งเป็นประเทศหรือรัฐมีองค์ประกอบและองค์กรต่างๆ ทำหน้าที่ปกครอง ทั้งที่เป็นรูปธรรม (ดินแดน ประชากร รัฐบาล) และนามธรรม (อำนาจอธิปไตย) อำนาจหน้าที่ที่เคยมอบให้แก่ตัวบุคคลที่เป็นผู้ปกครองก็กลายมาเป็นอำนาจหน้าที่ของรัฐโดยผ่านบุคคลหรือคณะบุคคลที่เข้ามารับและใช้อำนาจหน้าที่ที่ประชาชนมอบไว้เป็นส่วนกลาง โดยเรียกบุคคลหรือคณะบุคคลนี้ว่ารัฐบาล เพื่อทำหน้าที่ปกครองรัฐซึ่งแสดงว่ารัฐมีหน้าที่ต่อประชาชน

คำสำคัญ : หน้าที่, รัฐ, พุทธปรัชญาเถรวาท

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาขานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

The Critical Study of the Duties of States in Theravada Buddhist Philosophy

Abstract

Theravada Buddhist ideas about duties of the state appear frequently in the Tipitaka. On an individual level, we find concepts of personal responsibility to do good acts (Kusalakamma) and refrain from evil ones (Akusalakamma). On a social level, we find increased duties and responsibilities concerning social interactions. These include both duties between the people and duties between the rulers and the people for the sake of a peaceful coexistence. Such duties are to be conducive to the personal developments of individuals. An abundance of these teachings can be found in *Disa*, *Agganna-sutta*, *Cakkavatti-sutta*, *Dasavidha-rajadhamma*, *Raja-sangahavatthu*, and *Aparihaniyadhamma*. Later, when the concept of the ruler has become more complex with the establishment of nations or states along with their governing organizations, both concrete (territory, population, government) and abstract (sovereignty), the once centralized authority granted to individual rulers is transformed into the authority of the state through groups of representatives chosen by the people. Such group – the government – is entrusted with ruling the state, hence giving rise to the idea of duties of the state.

Keywords : Duties, State, Theravada Buddhist Philosophy

บทนำ

คำว่า “หน้าที่ของรัฐ” มนุษย์ในโลกนี้ต่างมีชุดข้อความที่ครอบงำแนวคิดของตนจึงสมมติบัญญัติเรียกแตกต่างกันไปบ้างตามภาษาของตน แต่ในด้านความหมายแล้วดูเหมือนจะเป็นไปในทางเดียวกัน ดังมีผู้ให้ความหมายไว้มากมาย เช่น ในความหมายโดยทั่วไป “หน้าที่” หมายถึงกิจที่จะต้องทำด้วยความรับผิดชอบ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546 : 1247) กล่าวคือ เป็นภาระที่ต้องกระทำ หรืองดเว้นการกระทำ โดยมีความรับผิดชอบต่อผลนั้นของมนุษย์ ทำให้เห็นว่า โดยทั่วไปมนุษย์ทุกคนต้องมีหน้าที่เสมอ อาจจะเป็นหน้าที่ที่ต้องสำนึกเอง เช่น หน้าที่ในการทำให้ชีวิตของตนสืบเนื่องต่อไป และหน้าที่พัฒนาคุณภาพชีวิตของตนให้ดีขึ้น เป็นต้น หรือหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายจากผู้อื่นหรือจากสังคม หรือทั้งสองอย่างก็ได้ และหน้าที่ของมนุษย์นี้ยังสามารถมอบหมายให้ผู้อื่น หรือองค์กรในสังคมได้ด้วย โดยการร่วมตกลงกัน เช่น มอบหน้าที่ให้องค์กรของสังคมที่เรียกว่า “รัฐ” เป็นต้น หน้าที่ดังกล่าวนี้มีลักษณะเป็นนามธรรม กล่าวคือเป็นการกระทำของมนุษย์โดยใช้ร่างกายเป็นเครื่องแสดงออก ใช้สมองคิดตัดสินใจแล้วแสดงเจตจำนง หรือเจตนาออกมาโดยประสงค์ต่อผล และรวมไปถึงการที่จักต้องงดเว้นหรือละเว้นไม่กระทำการบางอย่างที่ตนเองหรือสังคมเห็นว่าไม่ดี โดยมีการกำหนดโทษ หรือความรับผิดชอบต่อผลของการกระทำหรือการงดเว้นนั้นไว้

ส่วนรัฐในแนวคิดโดยทั่วไปของปรัชญาตะวันตกเชื่อว่าเป็นรูปแบบการอยู่รวมกันเป็นสังคมการเมืองรูปแบบหนึ่งของมนุษย์ ที่มีขนาดใหญ่กว่าครอบครัวและชุมชน ในสถานที่ใดสถานที่หนึ่งชั่วระยะเวลาใดเวลาหนึ่งที่แน่นอน โดยสมาชิกของสังคมนั้นตกลงกันให้มีอำนาจส่วนกลาง (อำนาจอธิปไตย) และมีผู้ปกครอง โดยให้ผู้ปกครองมีหน้าที่นำอำนาจส่วนกลางนั้นไปใช้เพื่อแก้ไขปัญญา และสร้างประโยชน์สุขแก่ส่วนรวม (Sir David Ross, 1949 : 247-248)

โดยมีองค์ประกอบบางส่วนเป็นรูปธรรม (อาณาเขตดินแดน ผู้ปกครอง และผู้ถูกปกครอง) และองค์ประกอบอีกบางส่วนเป็นนามธรรม (อำนาจอธิปไตย) แต่แนวคิดส่วนใหญ่โดยรวมเห็นว่ารัฐมีลักษณะเป็นนามธรรม ซึ่งก็ถูกโต้แย้งจากแนวคิดบางแนวคิดที่ยึดตัวผู้ปกครองเป็นสาระสำคัญ ที่มองเห็นว่ารัฐเป็นรูปธรรม แต่ทั้งสองแนวคิดนี้ต่างเห็นร่วมกันว่ารัฐสามารถรับมอบอำนาจจากสังคมหรือทำหน้าที่แทนสังคมได้ ซึ่งหน้าที่ของรัฐมีลักษณะเป็นนามธรรม (การกระทำหรืองดเว้น) แต่มนุษย์สามารถรับรู้ผลของหน้าที่ของรัฐได้อย่างเป็นรูปธรรม

การเกิดขึ้นของรัฐและหน้าที่ของรัฐนั้นมีหลายแนวคิด เช่น 1) ทฤษฎีธรรมชาติ (Natural theory) หรือทฤษฎีสัญชาตญาณ (Instinct theory) เห็นว่ามีแรงธรรมชาติ (natural force) ที่ผลักดันให้มนุษย์รวมตัวกันให้เป็นรัฐหรือให้เป็นองค์การทางการเมืองขึ้นมา แรงธรรมชาติ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นเองเมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์เป็นสัญชาตญาณ (instinct) เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ เป็นเรื่องที่ไม่มีการปรุงแต่งโดยสภาพแวดล้อมในภายหลัง (จิระโชค วีระสยสุรพล ราชภัฏจารักษ์ และสุรพันธ์ ทับสุวรรณ, 2554 : 149) 2) ทฤษฎีเทวะที่มีแนวคิดว่า รัฐมีจุดกำเนิดขึ้นมาจากสภาวะอันศักดิ์สิทธิ์ (divine origin) คือ เทพยดาหรือผู้อยู่เหนือมนุษย์โดยทฤษฎีนี้มีสาระอยู่ 3 ประการ ได้แก่ (1) รัฐได้รับการสถาปนาขึ้นโดยเทวโองการหรือโดยเทวประสงค์ (2) ผู้ครองรัฐ หรือผู้เป็นประมุขของรัฐ (head of state) ได้รับการแต่งตั้งโดยผู้มีสถานะเหนือมนุษย์ คือ โดยพระผู้เป็นเจ้าหรือเทพยดาผู้ทรงฤทธิ์และ (3) ความรับผิดชอบต่อภารกิจที่ผู้นำหรือมุขชนกระทำนั้น ขึ้นอยู่กับอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ 3) ทฤษฎีพันธสัญญาหรือทฤษฎีสัญญาประชาคมที่มีแนวคิดว่า มนุษย์เป็นผู้สร้างรัฐ เดิมทีเดียวถือว่าเป็น “การทำสัญญา” แบบชั่วคราวและทำกันมาตั้งแต่บรรพกาลนานมาแล้ว แต่ต่อมาก็มีแนวคิดแบบ “การทำสัญญา” แบบชั่วคราว โดยให้ผู้ปกครองมีหน้าที่

นำเอาอำนาจหน้าที่ของรัฐไปปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขส่วนรวม (ปรีชา ช่างขวัญยืน, 2533 : 105-128) ส่วนจะมีหน้าที่อะไรบ้าง มากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับรูปแบบการปกครองว่าเป็นการปกครองรูปแบบใด เช่น การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การปกครองแบบสังคมนิยม การปกครองแบบเผด็จการ และการปกครองแบบประชาธิปไตย เป็นต้น ซึ่งหน้าที่ของรัฐก็อาจแตกต่างกันไป แต่พอหาจุดร่วมได้ว่า ไม่ว่าจะเป็นระบอบการปกครองแบบใดหน้าที่ของรัฐสามารถแบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ได้ 4 ประการ คือ

1. รัฐมีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย และความมั่นคงภายในรัฐ
 2. รัฐมีหน้าที่ในการให้บริการ และสวัสดิการทางสังคม
 3. รัฐมีหน้าที่ในการพัฒนา
 4. รัฐหน้าที่ป้องกันการรุกรานจากภายนอก
- จากหน้าที่ของรัฐใน 4 ประการนี้ ผู้วิจัยได้สรุปลงเหลือ 2 ประการ คือ 1) รัฐเกิดมาเพื่อทำหน้าที่จัดทุกข์ (ระงับข้อพิพาท ลงโทษผู้กระทำความผิดของสังคมหรือของรัฐ) และ 2) รัฐมีหน้าที่บำรุงหรือสร้างประโยชน์สุขให้แก่สังคมมนุษย์ สร้าง บำรุง รักษา ซึ่งประโยชน์ ความเป็นอยู่ที่ดี ความเป็นสุขให้แก่สมาชิกของสังคมหรือของรัฐ

เมื่อรัฐมีหน้าที่ดังกล่าวแล้วทำไมยังมีปัญหาเพิ่มขึ้นมากมายในแต่ละรัฐ นับวันยิ่งทวีความรุนแรงมากขึ้น จึงเกิดคำถามว่า รัฐที่ว่าสำคัญคนจะอยู่ดีมีสุขได้จำเป็นต้องอยู่ในรัฐ รัฐไม่ทำหน้าที่ดังกล่าวหรือทำหน้าที่ไม่ถูกต้องชอบธรรม สังคมต่างๆ ตั้งรัฐขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหา แต่หลายครั้งรัฐกลับเป็นตัวก่อปัญหาเสียเอง ซึ่งจะเห็นได้จากข้อถกเถียงในปรัชญาตะวันตกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เมื่อรัฐในโลกตะวันออกนำแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในปรัชญาตะวันตกมาใช้โดยไม่เข้าใจวัฒนธรรมที่แท้จริง หลายครั้งเกิดปัญหาต่อเนื่องขึ้นมาโดยไม่จำเป็น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า

ทำไมเราไม่ประยุกต์ใช้แนวคิดหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อก่อให้เกิดการอยู่ดีมีสุขในรัฐ

ในบทความนี้ผู้วิจัยต้องการศึกษาแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยมีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท ว่ามีอยู่จริงหรือไม่อย่างไร และ 2. เพื่อทำการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท ว่ามีลักษณะอย่างไร (การเกิด การวิวัฒนาการ) โดยมีขอบเขตของการวิจัยและกรอบแนวคิด คือ เป็นการวิจัยเชิงปรัชญาที่เน้นวิจัยจากเอกสาร (Documentary Research) เป็นหลัก ทั้งเอกสารทั้งปฐมภูมิ (พระไตรปิฎก) และทุติยภูมิ จากหนังสือ ตำรา เอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐ ทั้งภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ โดยอาศัยแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในปรัชญาตะวันตกที่ศึกษาจากเอกสารต่างๆ เป็นกรอบคิด ในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท ทั้งด้านอภิปรัชญา (มีอยู่แบบสมมติสัจจะหรือแบบปรมาตมสัจจะ) ในด้านญาณวิทยา (ความรู้ที่เข้าถึงความจริง) และด้านคุณวิทยาหรือจริยศาสตร์ (เกณฑ์การตัดสิน) การมีอยู่แห่งหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท

ผลการวิจัย

จากการศึกษาแนวคิดและวิเคราะห์แนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า

1. ถ้าใช้กรอบแนวคิดแบบปรัชญาตะวันตกที่วิเคราะห์จากแนวคิดทฤษฎีการเกิดรัฐที่กล่าวถึงความหมาย ลักษณะ วิวัฒนาการประเภท และหน้าที่ของรัฐแล้ว ที่ว่ามนุษย์ส่วนใหญ่ต่างเชื่อว่า รัฐและหน้าที่ของรัฐมีอยู่จริง ไม่ว่าจะตามแนวคิดแบบจิตนิยม แบบสสารนิยม และแบบธรรมชาตินิยมหรือมนุษยนิยม ไม่ว่าจะอาศัยการให้เหตุผลเพื่อสนับสนุนข้ออ้าง ข้อโต้แย้ง และข้อสรุป

ตามลัทธิใด เช่น ลัทธิเหตุผลนิยม ลัทธิประสบการณ์นิยม ลัทธิปรากฏการณ์นิยม และลัทธิจิตนิยม โดยการประเมินค่าทางจริยศาสตร์จากคุณค่าของความเป็นประโยชน์ ความดี ความสุข ที่ใช้เป็นเกณฑ์ตัดสิน กล่าวคือ ถ้าสิ่งนั้นกระทำให้เกิดประโยชน์ ความดี และความสุขแก่มนุษย์โดยมนุษย์รับรู้ได้ ก็ถือว่า สิ่งนั้นมีอยู่จริง (มีผลก็ต้องมีเหตุ หรือมีการกระทำก็ต้องมีตัวผู้กระทำ) ส่วนจะมีอยู่แบบสัมผัสหรือสัมผัสบูรณ์นั้น ต้องพิจารณาต่อไป ซึ่งในกรณีของการมีอยู่ของรัฐนี้ จากผลการวิเคราะห์โดยรวมเชื่อว่ารัฐมีอยู่แบบรูปธรรม

กล่าวคือ เมืองคัมภีระประกอบ คือ มีอาณาเขตดินแดนที่แน่นอน มีประชากรพอสมควร มีผู้ปกครอง เป็นรูปธรรม และเมืองคัมภีระประกอบบางประการเป็นนามธรรม ได้แก่ อำนาจอธิปไตย (ที่จะนำไปสู่การทำหน้าที่) ส่วนหน้าที่ของรัฐนั้น ตัวหน้าที่ของรัฐมีอยู่ในลักษณะนามธรรม แต่ผลของหน้าที่รับรู้ได้อย่างเป็นรูปธรรม เป็นการมีอยู่แบบสัมผัส ทั้งรัฐและหน้าที่ของรัฐอิงอาศัยอยู่ด้วยกัน มีความสัมพันธ์กับสังคมมนุษย์ที่ใช้เป็นแบบในการศึกษาแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาทในประเด็นการมีอยู่แห่งหน้าที่ของรัฐพบว่า แนวคิดเรื่องหน้าที่นั้น มีอยู่ในพุทธปรัชญาเถรวาททั้งส่วนปัจเจกชนและส่วนรวมที่เกี่ยวข้องกันหรือผสมผสานกันอยู่ เช่น แนวคิดที่เน้นการทำความดี (กุศลกรรม) และงดเว้นกระทำความชั่ว (อกุศลกรรม) เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขทั้งต่อตนเองและผู้อื่น พร้อมต้องรับผิดชอบของการกระทำดีหรือชั่วนั้นด้วย (ตามกฎแห่งกรรม) โดยมี 2 ลักษณะ คือ ลักษณะแรก หน้าที่ของมนุษย์แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ ระดับต่ำ (ชั้นหยาบ เช่น กระทำภายในกรอบเบญจศีล เป็นต้น และชั้นละเอียด เช่น กระทำตามกรอบเบญจธรรม เป็นต้น) ระดับกลาง (เช่น กระทำตามกรอบกุศลกรรมบท เป็นต้น) และระดับสูง (กระทำตามกรอบพรหมวิหาร 4 และอริยสัจ 4 เป็นต้น) ส่วนลักษณะที่สองคือ หน้าที่ที่ต้องทำให้หลุดพ้น

จากความบีบคั้นทางกาย หรือวัตถุ หลุดพ้นจากความบีบคั้นทางสังคม ทางจิตทางปัญญาทำให้มีอิสรภาพ โดยหน้าที่ของมนุษย์ทั้งสองลักษณะนี้ อาจแบ่งได้อีกนัยหนึ่ง คือ 1) หน้าที่ที่ต้องกระทำหรืองดเว้นกระทำต่อตนเอง (เช่น การพัฒนาทั้งกายและใจของตนเอง และไม่เบียดเบียนตนเอง เป็นต้น) และ 2) หน้าที่ที่ต้องกระทำหรืองดเว้นการกระทำต่อผู้อื่น (เช่น มีเมตตา กรุณา ช่วยเหลือผู้อื่น และไม่เบียดเบียนผู้อื่น) ซึ่งหน้าที่ประการที่ 2 นี้ นอกจากเป็นหน้าที่ของปัจเจกชนในสังคมแล้ว ยังอาจมอบหมายให้ เป็นหน้าที่ของสังคม และรัฐได้ด้วย ดังนั้นบุคคลที่จะเข้าไปทำหน้าที่ปกครองหรือเข้าไปทำหน้าที่ของรัฐควรมีหน้าที่ของปัจเจกชนที่ดีเป็นพื้นฐานก่อน

ส่วนความหมาย ลักษณะ และบ่อเกิดของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น พบคำว่าชนบทหรือแคว้นที่มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่ารัฐในปรัชญาตะวันตก กล่าวคือชนบทหรือแคว้นนั้นมีลักษณะประกอบไปด้วยมนุษย์หรือคนจำนวนหนึ่งที่มาอยู่ร่วมกันเป็นสังคม ที่ใหญ่กว่าครอบครัว ใหญ่กว่าชุมชน แต่เล็กกว่าจักรวรรดิและสังคมโลก โดยมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน มีจุดมุ่งหมายร่วมกัน ในดินแดนที่แน่นอน แล้วตกลงกันให้มีผู้ปกครอง (สมมติราช) นำอำนาจส่วนกลางที่ตกลงร่วมกัน (อำนาจสูงสุดหรืออำนาจอธิปไตย) ไปใช้เพื่อแก้ไขปัญหา ลงโทษผู้กระทำผิด และสร้างประโยชน์สุขแก่ส่วนรวม (เทียบได้กับคำว่าหน้าที่ของรัฐ) โดยมีความเชื่อมโยงหรือเกี่ยวเนื่องกับการเกิดของรัฐ ที่เชื่อว่าเกิดมาเองตามธรรมชาติ (ดังจะพบได้บางส่วนในอรรถกถาสูตรที่อธิบายถึงการกำเนิดโลก กำเนิดจักรวาลไว้ว่า เริ่มจากน้ำแล้วเกิดวังนดิน เกิดสะเก็ดดินและเครื่องดิน ตามลำดับ และมีสัตว์คือมนุษย์ มีพืช และมีผู้ปกครอง) (ที.ปา. (ไทย) 11/126/92-93) และวิวัฒนาการของรัฐที่เปลี่ยนแปลงไปตามจุดมุ่งหมายของสังคมมนุษย์ แต่พุทธ-ปรัชญาเถรวาทมิได้มุ่งเปลี่ยนแปลงลักษณะของรัฐ เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสรรพสิ่งเป็นไปตามเหตุ

ปัจจัย ตามกฎปฏิจจสมุทฺถปาปาท เพียงแต่พุทธปรัชญาเถรวาทเน้นไปที่ตัวผู้ปกครอง ว่าต้องปกครอง (ทำหน้าที่) ด้วยธรรม เพื่อจัดทุกข์ บำรุงสุขให้แก่สมาชิกของรัฐเป็นหลักการสำคัญ เพื่อให้เขาเหล่านั้นได้ทำหน้าที่ที่ดีของตนเองได้ต่อไป ซึ่งสามารถพบได้ในหัวข้อธรรมต่างๆ ที่พอจะนำมากล่าวโดยสรุปได้ดังนี้ คือ

1) ในทศพิธราชธรรม ที่กล่าวถึงธรรมอันเป็นคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์ที่ดี 10 ประการ คือ ทาน ศีล การบริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความเพียร ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียน ความอดทน และความไม่พิโรธ (ขุ.ชา. อสตี (ไทย) 28/174-176/111-112)

2) ในจกกวติตติสูตร ที่กล่าวถึงหน้าที่ของผู้ปกครองที่ต้องทำหน้าที่ป็นทรพยให้แก่ผู้ยากไร้ ถ้าละเว้นธรรมข้อนี้จะนำไปสู่ความยุ่งยากและการประพบัติละเมิดธรรมข้ออื่น อันทำให้เกิดความยุ่งยากแก่การปกครอง (ที.ปา. (ไทย) 11/81/60)

3) ในราชสังคหวัตถุ ที่กล่าวถึงความสามารถในนโยบายที่จะบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหารให้อุดมสมบูรณ์ ความสามารถในการบำรุงและส่งเสริมคนดีมีความสามารถ การส่งเสริมอาชีพสุจริตแก่ประชาชน และรู้จักพูดจาปราศรัยให้ไพเราะ มีเหตุผล และเป็นประโยชน์ (อง.อนุชก. (ไทย) 23/เชิงอรธ/195)

4) ในกฎทนต์สูตร ที่กล่าวถึงสาเหตุของการเกิดอาชญากรรมและการจะลดอาชญากรรมต้องทำเศรษฐกิจให้ดี (ที.สี. 9/336/131)

5) ในอภิปรานิยธรรม ที่กล่าวถึงความสามัคคีและการแสดงถึงลักษณะการปกครองที่จะก่อให้เกิดความสามัคคี (ที.ม. (ไทย) 10/134/78-80)

6) ในอคติ 4 ที่กล่าวถึงผู้ปกครองต้องละเว้นจากอคติ 4 คือ ความลำเอียงเพราะรัก ความลำเอียงเพราะโกรธเกลียด ความลำเอียงเพราะเขลา และความลำเอียงเพราะกลัว (อง.จตุกก. (ไทย) 13/17/29)

7) ในทิส 6 ที่กล่าวถึง หน้าที่ของบุคคลที่ต้องปฏิบัติต่อกัน เริ่มตั้งแต่บิดามารดากับบุตร ไปจนถึงผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง (ที.ปา. (ไทย) 11/266-275/212-219)

ทั้งหมดนี้จะเห็นว่าเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองรัฐ ดังนั้น รัฐกับหน้าที่ของรัฐนั้น ถึงแม้แยกออกจากกันได้ แต่ก็จำเป็นต้องมีอยู่ด้วยกัน ถึงไม่มีข้อขัดแย้งก็อาจจำเป็นต้องมีหน้าที่ของรัฐเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขร่วมกัน

2. ตามวัตถุประสงค์ประการสุดท้าย พบว่า ถ้าวิเคราะห์โดยใช้กรอบแนวคิดในปรัชญาตะวันตก เพื่อหาคำตอบว่ารัฐและหน้าที่ของรัฐมีอยู่จริงหรือไม่ ไม่ว่าจะใช้เกณฑ์ตัดสินแบบใด เช่น แบบสสารนิยม แบบจิตนิยม และแบบธรรมชาตินิยมหรือนุษยนิยม เป็นต้น จะพบว่าพุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดเหล่านี้อยู่อย่างครอบคลุม โดยอาศัยกฎปฏิจจสมุทฺถปาปาท กฎไตรลักษณ์ และขณิกสภาวะเป็นเกณฑ์ตัดสินหรือพิสูจน์ การมีอยู่หรือไม่มีอยู่ และอาศัยการให้เหตุผลจริยศาสตร์แนวพุทธ เช่น ความเป็นประโยชน์ ความดี และความสุข เป็นต้น กล่าวคือ การกระทำของรัฐ ทำให้เกิดประโยชน์ เกิดความดี และความสุขแก่สมาชิกของรัฐได้ตามสมควร ซึ่งถือว่าเป็นการระงับข้อพิพาทในสังคมได้ จัดทุกข์ได้ และในทางกลับกันก็มีการสร้างประโยชน์สุข จึงเป็นเหตุผลที่น่าเชื่อได้ว่าหน้าที่ของรัฐมีอยู่จริง เพราะมนุษย์เรารับรู้และได้รับผลของหน้าที่นั้น ส่วนการที่รัฐมีอยู่จริงแบบสมมติบัญญัติหรือสมมติสังขะนี้ รัฐทำหน้าที่หรือไม่ ถ้าทำหน้าที่แล้ว ทำหน้าที่ถูกต้องชอบธรรมหรือไม่ ขอยกผลที่ได้จากการวิจัยมาอภิปรายดังนี้

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยที่พบว่ารัฐมีอยู่จริงแบบสมมติบัญญัติหรือสมมติสังขะในพุทธปรัชญาเถรวาทในประการแรกนั้น เมื่อตีความโดยใช้กรอบแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐ

ในปรัชญาตะวันตก ผู้วิจัยเห็นว่า หัวข้อธรรมที่กล่าวมาในผลการวิจัยนั้น ครอบคลุมแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐไม่ว่าจะเป็นแนวคิดหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยและความมั่นคงภายในรัฐ แนวคิดหน้าที่ในการให้บริการและสวัสดิการทางสังคม แนวคิดหน้าที่ในการพัฒนา และแนวคิดหน้าที่ป้องกันการรุกรานจากภายนอก รัฐ นอกจากนั้นยังเน้นหนักไปที่รัฐเกิดมาเพื่อทำหน้าที่จัดทุกข์ (ระงับข้อพิพาท ลงโทษผู้กระทำผิดกฎหมายของสังคมหรือของรัฐ) และรัฐมีหน้าที่บำรุงหรือสร้างประโยชน์สุขให้แก่สังคมมนุษย์ (สร้าง บำรุง รักษา ซึ่งประโยชน์ ความดี ความสุขให้แก่สมาชิกของสังคมหรือของรัฐ) ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีธรรมชาติที่เห็นว่ามีแรงธรรมชาติผลักดันให้มนุษย์มารวมตัวกันเป็นรัฐหรือให้องค์การทางการเมือง และทฤษฎีพันธสัญญาหรือทฤษฎีสัญญาประชาคม ที่มีแนวคิดที่มนุษย์เป็นผู้สร้างรัฐ เพื่อใช้อำนาจส่วนกลางในการแก้ไขปัญหาและสร้างความสงบสุขให้สังคมของตน ดังนั้น จึงสามารถสรุปได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐ โดยปะปนหรือผสมผสานอยู่กับประเด็นแนวคิดการมีอยู่ของรัฐและประเด็นแนวคิดหน้าที่ของรัฐที่ควรจะเป็น

ส่วนเกณฑ์ตัดสินการมีอยู่และการให้เหตุผลสนับสนุนการมีอยู่ของแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐผู้วิจัยเห็นว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่า ความจริงมี 2 แห่ง คือ แง่สมมติสัจจะ และแง่ปรมาตตสัจจะ หรือพุทธปรัชญามองโลกเป็นสองอย่าง คือ โลเกียะ และโลกุตระ โดยให้เหตุผลไว้ใน ปฏิจกสมุปบาท ไตรลักษณ์ ขณิกสภาวะ และอริยสัจ 4 ดังนั้น จึงสามารถใช้กฎปฏิจกสมุปบาท กฎไตรลักษณ์ และขณิกสภาวะ เป็นเกณฑ์ตัดสินการมีอยู่ของหน้าที่ของรัฐได้กล่าวคือ ถ้ามองความจริงในทางโลกียะหรือทางสมมติสัจจะก็จะพบการมีอยู่ของรัฐและหน้าที่ของรัฐเป็นแบบสมมติบัญญัติ กล่าวคือ มีอยู่แบบเชื่อมโยงหรือเป็นเหตุปัจจัยกันของสรรพสิ่ง (มนุษย์มาอยู่ร่วมกันเป็นสังคม มีอาณาเขตของดินแดน มีการปกครอง มีการกระทำหรือ

งดเว้นการกระทำ) ที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (ตามกฎปฏิจกสมุปบาทและกฎไตรลักษณ์) มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป แต่สามารถเห็นปรากฏการณ์นี้ได้ขณะใดขณะหนึ่งเวลาใดเวลาหนึ่ง (ขณิกสภาวะ) โดยมนุษย์รับรู้และสัมผัสได้แบบสสาร ตามแนวคิดของพวกสสารนิยมในปรัชญาตะวันตก ถึงแม้จะมองความจริงในทางโลกุตระหรือแง่ปรมาตตสัจจะก็ตาม ก็สามารถพบว่า รัฐและหน้าที่ของรัฐมีอยู่จริง เพราะการที่พุทธปรัชญาเถรวาทมีทรรศนะว่าโลกคือความว่าง (สูญญตา) ก็เป็นความว่างจากตัวตน (ที่มีควรวัดมันถือนั่น) หรือสิ่งอื่นที่ไม่ใช่ธาตุ 4 หรือขันธ 5 มิใช่ว่างเปล่าแบบไม่มีอะไร

โดยพุทธปรัชญาเถรวาทมีเหตุผลสนับสนุนข้ออ้างของเกณฑ์ตัดสินการมีอยู่ของหน้าที่ของรัฐ คือ การประเมินคุณค่าทางจริยศาสตร์ (จริยศาสตร์แนวพุทธหรือพุทธจริยศาสตร์) โดยการประเมินคุณค่าจาก การกระทำ (กรรม) อันเป็นเจตจำนงที่เป็นประโยชน์ เป็นความดี (กุศลกรรมบถ) และก่อให้เกิดความสุขต่อสมาชิกของรัฐ ดังปรากฏในหัวข้อธรรมต่างๆ เช่น ในอัครคัมภีร์สูตร ทศพิธราชธรรม จักกวัตติสูตร ราชสังคหวัตถุ กุฏทันทสูตร อปริหานิยธรรม อคติ 4 และทศ 6 เป็นต้น โดยหน้าที่ของรัฐนั้นอิงอาศัยอยู่กับตัวผู้ปกครองที่สมมติบัญญัติขึ้น เฉพาะตัวตนของหน้าที่ของรัฐนั้น มีลักษณะเป็นนามธรรม (โดยเป็นนามธรรมที่ไม่สามารถนึกคิดจินตนาการหรือชี้วัดได้อย่างนามธรรมของแนวคิดปรัชญาตะวันตก เช่น หน้าที่ในการปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นทุกข์แห่งตน หรือนิพพาน) ที่มีอยู่ในลักษณะอิงกับตัวบุคคลที่ได้รับมอบอำนาจให้ดูแลสมาชิกในสังคม ขจัดการเบียดเบียนกันเพื่อให้สมาชิกอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

ปัญหาคือหน้าที่ของผู้ปกครองแห่งรัฐดังกล่าวนี้ มีอยู่ในพุทธปรัชญาเถรวาทจริงหรือไม่ จากข้อถกเถียงในด้านปรัชญาของตะวันออกนั้นมีมากมาย เริ่มตั้งแต่ข้อถกเถียงว่าพระพุทธศาสนาไม่ใช่ปรัชญา ต่อมาเมื่อยอมรับว่า

เป็นปรัชญา ที่เรียกว่าพุทธปรัชญาเถรวาท ก็ยังมีข้อถกเถียงต่อไปอีกว่าไม่มีแนวคิดเรื่องการเมือง เพราะพระพุทธศาสนาไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ครั้นต่อมามีผู้ทำการศึกษาหลายรายยืนยันว่ามีแนวคิดเรื่องการเมืองการปกครองอยู่ ดังนั้น จึงมีแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐอยู่ในพุทธปรัชญาเถรวาทดังหลักธรรมที่กล่าวมาในผลของการวิจัยข้างต้น

จากผลวิจัยที่พบในประการที่สองว่าพุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดหน้าที่ของรัฐอยู่ แต่ปัญหาคือรัฐทำหน้าที่ของตนตามหลักธรรมต่างๆ นั้นหรือไม่ ถ้าทำ ทำหน้าที่ถูกต้องชอบธรรมหรือไม่ กล่าวคือ แนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐทั้งในปรัชญาตะวันตกและพุทธปรัชญาเถรวาทต่างยอมรับว่า หน้าที่ของรัฐมีอยู่จริงในแง่สมมติสังจะ มีลักษณะเป็นนามธรรม โดยรับมอบมาจากหน้าที่ของสังคม (เป็นอำนาจของแต่ละคนในสังคมที่ร่วมกันใช้เพื่อแก้ไขปัญหาและสร้างสันติสุข) เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดรัฐและผู้ปกครองขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่จัดทุกข์ บำรุงสุข โดยมีข้ออ้าง เกณฑ์ตัดสิน และการให้เหตุผลสนับสนุนดังได้กล่าวไว้ในเนื้อหาข้างต้นแล้ว ซึ่งการพิสูจน์การมีอยู่ของรัฐและหน้าที่ของรัฐโดยเน้นเกณฑ์แบบสสารนิยม คือเป็นรูปธรรมที่สัมผัสและรับรู้ได้ด้วยอายตนะ และการให้เหตุผลสนับสนุนที่เน้นประจักษ์นิยมนี้เป็นจุดเด่น ไม่ว่าจะเป็นด้านการจัดการเบียดเบียน ในด้านการสร้างอรรถประโยชน์สุข และในด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิต ซึ่งถือได้ว่าเป็นเหตุผลที่จำเป็นและเหตุผลที่พอเพียงต่อความเชื่อของการมีอยู่ของหน้าที่รัฐ

โดยเฉพาะพุทธปรัชญาเถรวาท จากหัวข้อธรรมต่างๆ ที่กล่าวไว้ข้างต้น (อัครัญญสูตร ทศพิธราชธรรม จักรกัตติสูตร ราชสังคหัตถุ ภูฏันทนสูตร อปริหานิยธรรม อคติ ๔ และทศ ๖) ที่ให้เหตุผลเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในการจัดการเบียดเบียนนั้น ต้องอาศัยกฎจริยธรรมของพฤติกรรม ประเภทของการเบียดเบียน มูลเหตุของการเบียดเบียน กระบวนการของรัฐในการจัดการเบียดเบียน

ความพึงพอใจจากการจัดการเบียดเบียน การประเมินคุณค่าเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในด้านคุณธรรม ตามกฎศีลธรรมโดยอาศัยแนวคิดเรื่องความดี-ความชั่ว (กุศลกรรม-อกุศลกรรม) และถูกต้องชอบธรรม ซึ่งถือได้ว่าเป็นแนวคิดที่เป็นอัตลักษณ์ของตนเองที่ดีพอสมควร

ในด้านการให้เหตุผลเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในการสร้างอรรถประโยชน์สุขนั้น จะต้องเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาท ก็มีหลักการของตนเองที่เน้นเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ไม่ยึดมั่นถือมั่น ถือสั่นโศข รู้จักพอเพียง พอใจในสิ่งที่ได้ที่มี มีการทำบุญบริจาคทาน

ส่วนในด้านการให้เหตุผลเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในการพัฒนาคุณภาพชีวิตนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทเน้นไปที่การพัฒนาด้านปัญญาเป็นหลัก ดังจะเห็นได้ เช่น หลักปฏิบัติเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา ให้นมนุษย์รู้เท่าทันความเป็นไปของโลก เพื่อให้ดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุขทั้งทางโลกและทางธรรม จากระดับต่ำไปจนถึงระดับสูงสุด คือ หลุดพ้น (ทุกข์) สิ้นพพาน

สรุปและข้อเสนอแนะ

จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นว่าแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท ตามหลักธรรมที่ได้จากการวิจัยดังกล่าวนี้ครอบคลุมแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในปรัชญาตะวันตกที่สรุปไว้ 4 ประการคือ หน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย และความมั่นคงภายในรัฐหน้าที่ในการให้บริการและสวัสดิการทางสังคมหน้าที่ในการพัฒนาและหน้าที่ป้องกันการรุกรานจากภายนอกรัฐ จึงเห็นว่าเป็นเหตุผลที่จำเป็นและพอเพียงที่สนับสนุนต่อการมีอยู่ของแนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐ และเมื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อพิสูจน์การมีอยู่ของหน้าที่ของรัฐลึกลงไปอีก ยังพบว่าพุทธปรัชญาเถรวาท มีแนวคิดว่า สังฆธรรมมีอยู่เองตามธรรมชาติ เพียง

แต่พุทธปรัชญาเถรวาทไปค้นพบ และสิ่งที่ปรากฏเพียง การปรุงแต่ง (สังขตธรรม) สรรพสิ่งเกิดและดับไปตามเหตุ ปัจจัยตามกฎปฏิจจสมุปบาท สรรพสิ่งไม่เที่ยงหรือมีความ เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามกฎไตรลักษณ์ คือมีการ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามหลักธรรมเรื่องขณิกสภาวะ นั้นเป็นจุดเด่น ซึ่งถือว่าเป็นเกณฑ์ตัดสินที่พอเพียงต่อข้อ อ้างเรื่องแนวความคิดการมีอยู่ของหน้าที่ของรัฐนี้เป็นเหตุผล หลักของการทำวิจัยครั้งนี้ เพื่อยืนยันการมีอยู่แห่งหน้าที่ ของรัฐว่ามีอย่างไร ส่วนเมื่อมีหน้าที่แล้ว รัฐทำหน้าที่อย่าง ถูกต้องชอบธรรมหรือไม่ ผู้วิจัยเห็นว่าควรมีการทำวิจัย ต่อไป ว่ารัฐทำหน้าที่ถูกต้องตามหลักธรรมต่างๆ ของพุทธ ปรัชญาเถรวาทได้ดีเพียงใด และการจะนำหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง กับหน้าที่ของรัฐไปใช้เหมาะสมกับยุคปัจจุบันหรือไม่เพียง ใดสำหรับเกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ 4 ประการ ที่ควรทำวิจัยให้เห็นชัดเจนต่อไป คือ

ประการแรก การพิสูจน์การมีอยู่ของรัฐและ หน้าที่ของรัฐโดยใช้เกณฑ์ในการจัดการเบียดเบียนนั้น ต้องอาศัยกฎจริยธรรมของพฤติกรรม ประเภทของการ เบียดเบียน มูลเหตุของการเบียดเบียน กระบวนการของ รัฐในการจัดการเบียดเบียน ความพึงพอใจจากการจัด การเบียดเบียน เกณฑ์ตัดสินเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในด้าน คุณธรรมและเกณฑ์ตัดสินเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐ ตามกฎ ศีลธรรมนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทต้องอาศัย แนวคิดเรื่อง ความดี-ชั่ว (กุศลกรรม-อกุศลกรรม) และถูกต้องชอบ ธรรม ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดเป็นอัตลักษณ์เป็น ของตนเองที่ตีพอสมควร เช่น กฎปฏิจจสมุปบาท ที่มีการ อ้างอิงถึงกฎธรรมชาติและกฎแห่งกรรม เป็นต้น แต่ประเด็น กฎแห่งกรรมนั้นยังถูกโต้แย้งจากฝ่ายที่ไม่เชื่อกรรมและ การเกิดใหม่

ประการที่สอง ในด้านเกณฑ์ตัดสินเกี่ยวกับหน้าที่ ของรัฐในการสร้างอรรถประโยชน์สุขนั้น จะต้องเกี่ยวข้อง

กับเศรษฐกิจเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาท มี หลักการของตนเองที่เน้นเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ไม่ยึดมั่น ถือมั่น ถือสันโดษ รู้จักพอเพียง พอใจในสิ่งที่ได้ที่มี มี การทำบุญ บริจาคทาน ซึ่งประเด็นนี้ก็ยังมิข้อโต้แย้งที่อาจ จะไปขัดกับหลักศีลธรรม หรือในเรื่องปัจจัยสี่

ประการที่สาม ในด้านเกณฑ์ตัดสินเกี่ยวกับหน้าที่ ของรัฐในการพัฒนาคุณภาพชีวิตนั้น พุทธปรัชญาเถรวาท เน้นไปที่การพัฒนาด้านปัญญาเป็นหลัก ดังจะเห็นได้ เช่น หลักปฏิบัติเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา ให้นุชนรู้เท่าทันความ เป็นไปของโลก เพื่อให้ดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุขทั้งทาง โลกและทางธรรม จากระดับต่ำไปจนถึงระดับสูงสุด คือ หลุดพ้น (ทุกข์) สุนิพพาน ซึ่งในประเด็นนี้ก็ยังมีการโต้แย้ง ในเรื่องหน้าที่การพัฒนาคุณภาพชีวิตในทางธรรม เช่น วิธี การเข้าถึงนิพพาน เป็นหน้าที่ของสังคมหรือของรัฐหรือไม่ (น่าจะเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่พัฒนาไปตามศักยภาพ แห่งตน)

ประการสุดท้าย จากการวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง หน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อพิสูจน์การมีอยู่ ของหน้าที่ของรัฐดังกล่าว จะเห็นว่าการที่พุทธปรัชญา เถรวาท มีแนวคิดว่าสังฆธรรมมีอยู่เองตามธรรมชาติ เพียง แต่พุทธปรัชญาเถรวาทไปค้นพบ และสิ่งที่ปรากฏเป็น เพียงการปรุงแต่ง (สังขตธรรม) ที่เกิดเพราะเหตุปัจจัย นั้นเป็นจุดเด่น แต่จุดที่ยังถูกโต้แย้งก็คือสังฆธรรมไม่เป็น สิ่งสัมผัส ไม่ใช่สิ่งสัมผัส หรือไม่ใช่ทั้งสิ่งสัมผัสและ สิ่งสัมผัส หรือที่ว่าโลกว่างเปล่า นั้น แสดงว่ามีความว่างอยู่ ใช่หรือไม่ ถ้าตอบว่า ความว่างจะมีอยู่ก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ ก็ไม่ใช่ หรือความว่างจะว่าทั้งมีอยู่และไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่ แล้ว ที่แท้จริงเป็นอย่างไร

ประเด็นเหล่านี้เป็นรากฐานที่จะเป็นการยืนยัน การมีอยู่และลักษณะของหน้าที่ของรัฐในพุทธปรัชญา เถรวาทให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

- จิรัช วิระสย, สุรพล ราชภัณฑารักษ์ และสุรพันธ์ ทับสุวรรณ. 2554. **รัฐศาสตร์ทั่วไป** (PS 103). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง. / Chirachok Wirasaya, Suraphol Ratchaphuntraraks, Suraphan Thapsuwan. **General Ideas in Political Science**. (PS 103). 2011. Bangkok: Ramkamhaeng University Press. (In Thai)
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. 2533. **ปรัชญาแห่งอุดมการณ์ทางการเมือง**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. / Preecha Changkwanyuen. 1990. **The Philosophy of Political Ideologies**. Bangkok: Chulalongkorn University Press. (In Thai)
- _____. 2534. **ความคิดทางการเมืองในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. / _____. 1991. **Political Thoughts in the Tripitaka**. Bangkok: Chulalongkorn University Press. (In Thai)
- _____. 2542. **ธรรมรัฐ-ธรรมราชา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. / _____. 1999. **Dhammarat-Dhammaraja**. Bangkok: Chulalongkorn University Press. (In Thai)
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. / Mahachulalongkonrajavidyalaya. 1996. **The Thai Tripitaka Mahachulalongkonrajavidyalaya Version**. Bangkok: Mahachulalongkonrajavidyalaya University Press. (In Thai)
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. 2546**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์. / _____. The Royal Institute. 2003. **The Royal Institute Dictionary 1999**. Bangkok: Nanmee Books Publications. (In Thai)
- Sir David Ross. 1949. **Aristotle (VIII Politics)**. London: Methuen & Co., Ltd.